

BAGIMLILIK OLGUSU VE MERKEZ ÇEVRE

SİSTEMİNİN EVRİMİ*

Dr. DOĞU ERGİL

Siyasal Bilgiler Fakültesi

Giriş:

«Bağımlılık» kavramı Latin Amerika'lı «yapısal» (structuralist) kuramcılar tarafından «gelişmeci» (developmentalist), «modernleşmeci» (modernizationist) ve «parasal» (monetarist) öğretilere karşı 1940'ların sonlarında öne sürülmüş bir görüştür. Raul Prebisch'in öncülüğünü yaptığı bir grup iktisatçı (ECLA grubu) 1949 yılında Lâtin Amerika'nın sanayileşmiş ülkelerle olan ilişkilerini ilk defa «bağımlılık» açısından incelemişlerdir. Bu çalışmalar sırasında geliştirdikleri «merkez—çevre» terimini de onlar iktisat sözlüğüne kazandırmışlardır (1). Son olarak da, Andre Gunder Frank «Bağımlılık Öldü; Yaşasın Bağımlılık ve Sınıf Mücadelesi» adlı yapıtı ile «bağımlılık» olgusuna bugünkü kuramsal şeklini vermiştir. (2) Biz bu makalede yirmi yıllık bir geçmişi olan «bağımlılık» kavramı açısından günümüz dünyasının politik —ekonomisinin yapısını oldukça sağlıklı olarak yansıttığına inandığımız merkez — çevre sistemini incelemeye çalışacağız.

Merkez — Çevre Sisteminin Evrimi

Bugün dünyanın egemen ekonomik sistemi kapitalizmdir. Bu sistem 16. asırda Avrupa'da doğdu ve 19. asırda bütün dünyayı bünyesi içine aldı. Daha başından beri kapitalizm bir dünya sistemi olarak ortaya çıktı ve gelişti.

---

* Bu makaleyi okuyup yapıcı eleştirilerini esirgemeyen Sayın Korkut Boratav'a teşekkürlerimi sunarım.

Gerek üretim ve mülkiyet biçimi, gerekse pazarda kâr karşılığında satış ve kârın bölüşümü gibi niteliklerden oluşan kapitalizmin karakteri, bu sistemin, geliştikçe ulusal sınırlarla kayıtlanamıyacağını açıkça belli etti. Bu yeni sistem kısa sürede kendi kanunlarını getirdi. Pazarların bulunduğu her yerde pazar (satış) üstünlüğü olan taraf daha fazla kâr elde etme olanağını buldu. Bu pazar ekonomisinin değişmez kanunu olarak kaldı. Bir süre sonra güçlenen kapitalist (daha doğrusu kapitalistleşebilen) ekonomiler politik güçler olarak pazar mekanizmasını (dünya çapında) kendi çıkarları doğrultusunda çarpıtmayı başardılar.

Dünya pazararındaki avantajlı durumları, ileri bir sermaye birikimi aşmasına varmış ülkelerde üretim güçlerinin daha hızlı gelişmesini sağladı. Bunun sonucu olarak gelişmiş kapitalist ülkeler tekelci güçler olarak siyasal ve iktisadi kontrollerini (sömürülerini) yabancı ülkelere yayma olanağını elde ettiler. İşte bu süreç gelişmiş sömürgeci ulusların oluşturduğu «merkez» ülkeler ile, sömürge ve sömürülen (neo-colonial) ulusların oluşturduğu «çevre» ülkeler şeklinde odaklaşan günümüz dünya iktisadi ve siyasi yapısını meydana getirdi.

Bugün artık fakir ve zengin ülkeler olarak kutuplaşmış dünyamız, ekonomik açıdan bütün satıcıların serbestçe rekabet ettikleri bir pazar değildir. Rekabet ancak büyük ekonomik birimlerin (hem uluslar, hem de dev şirketler düzeylerinde) dışındaki alanda sürmekte ve bu süreç de mevcut ekonomik hiyerarşiyi daha fazla pekiştirmektedir.

Bu evrensel yapı içinde «çevrenin», «merkezle» olan ilişkisini belirleyen ana nitelik bağımlılık; «merkezin», «çevre» ile ilişkisini belirleyen ana nitelik ise emperyalizmdir. «Çevre» ekonomileri dünya ekonomisinde «merkezi» geliştirme işlevini görmüşlerdir. «Çevrenin» büyümesi veya gelişmesi ise «merkezin» gereksinimleri ile sınırlı kalmıştır. Şunu kabul etmek gerekir ki, hiçbir ülke, bütünüyle dünya pazarının dışında gelişmemiştir. Ama «bağımlı gelişmenin» temel özelliği onun merkezin genişlemesine bağlı olmasıdır. Diğer bir deyişle «çevrenin» gelişmesi, «merkezdeki» gelişmenin çevreye yansımaları sonucudur (3).

Bağımlı ülkelerde ekonomik ve sosyo-politik gelişmenin itici gücü merkezden ithal edilmiş olan üretim girdileri (sermaye ve teknoloji) dir. Merkez çevre ilişkisi gelişmiş (merkez) ülkeler sırasında görülen, görelî olarak eşit değişim (mübadele) ve *dayanışma* (interdependence) ilkesine dayanmaz. Çevrenin tek taraflı olarak merkeze *bağımlılığı* (dependence) ilkesine dayanır. Dünya ekonomisinin bu iki kutbu arasında eşit olmayan değişim ve işbölümü ilişkileri, zorunlu olarak, bağımlı ülkelerin özgürce kalkınmalarını önlemişler ve önlemektedirler. Kısaca bağımlılık, bağımlı ülkelerin dünya pazarı

içinde seçimlerinin, gereksinmelerinin ve alternatiflerinin pazara egemen olan merkez güçler tarafından sınırlanması ve belirlenmesidir.

Bu noktada dünya pazarının açık bir tanımının yapılması gerekir. Yakın zamanlara kadar belli ekonomistlerce «dünya pazarı»nın Komünist Blok dışındaki bütün ülkeler arasındaki mal ve sermaye akım ve değişimlerinden oluştuğu ileri sürülmüştür. Ne var ki «dünya pazarı» dünya politik—ekonomik sisteminin (yapısının) merkezi olmasına rağmen sadece bir parçasıdır.

«Dünya sistemi» pazar ilişkilerinin ötesinde sosyal, kültürel, askeri, diplomatik ve siyasal tüm ilişkileri kapsar. Dünya sistemi, kapitalizmin uluslar öteki yayılması şeklinde tanımlıyabileceğimiz dinamik tarihsel bir sürecin, statik ifadesidir. (4) Bu yüzden, çevre - merkez ilişkilerinin incelenmesinde uluslararası düzeyden ulusal düzeye inilince bir belirsizlikle karşılaşılır. Bu belirsizlik özellikle merkezin tek kutuplu (tek devlet) olmaması yüzünden ve bu kutuplar arasında uzun süredir değişiklikler meydana gelmesiyle aratabilir. (5) Gelir düzeyleri ve ekonomik yapıları açısından merkez ülkeleri gelişmiştir. Fakat bütün gelişmiş ülkeler merkezin bir parçası değildirler. (6)

Öte yandan merkezden söz ederken, bu ad altında gelişme potansiyelini iç dinamiği ile sağlayabilen ve çevre ülkelerin (ekonomilerin) gelişmelerini büyük ölçüde etkileyebilen egemen ekonomik güçlerin toplandığını düşünmek gerekir. Yani «merkez», tek tek ülkelerden değil, kendi aralarında organik ekonomik/politik bağlar, dayanışma ve bir ölçüde ekonomik bütünleşme (entegrasyon) bulunan ülkeler topluluğudur. (7) O halde, İkinci Dünya Savaşından sonra «dünya sistemine» girip merkez-çevre yapısına ve ilişkilerine yeni bir şekil veren Sosyalist Blok gerçeğini de kuramsal yaklaşımlara katmak gerekir. Çünkü Sosyalist Blok kendi iç bünyesinde ekonomik kurum ve ilişkilerini hangi biçimde yapılaştırmış olursa olsun, bugün kapitalist ekonomik ilişkilerin egemen olduğu «dünya pazarı» içinde hareket etmek durumundadır. Şu halde merkez-çevre ilişkilerinde son derece önemli bir yeri ve işlevi olan «dünya pazarına» pazar ekonomisinin gelişmiş ve gelişmemiş ekonomilerinin girdiği kadar «planlı ekonomiler»in de dahil olduğunu kabul etmek gerekir.

Dünyanın bugünkü merkez güçlerini ise A.B.D., A.E.T., Gelişmiş Merkezi Planlı Ekonomiler, ve Japonya oluşturmaktadır. Bu güçler dünya gelişmiş ekonomilerinin % 90'nını meydana getirmektedir. (8) Şimdi «merkezle», «çevre» arasındaki ilişkilerin niteliğine daha yakından bakalım.

Modern Merkez-Çevre İlişkileri

II. Dünya savaşından sonra merkez-çevre ilişkilerinin evriminde şu temel öğeleri görmek olanaklıdır;

1 — Dünya ekonomisi genişlemiştir.

2 — Dünya ekonomisindeki gelişme kutuplaşmaya yol açmış, yani fark-

lı gelişme düzeyleri olan kutuplar doğmuştur.

3 — Kapitalist merkezde farklılaşmalar olmuştur.

4 — Sosyalist sistem ortaya çıkmıştır.

Bu öğeleri sırayla inceliyelim.

DÜNYA EKONOMİSİNİN GENİŞLEMESİ

I. Dünya savaşını izleyen 20 yıllık bir sürde (1950-1970) dünyanın hemen hemen her yöresinde ekonomik büyüme olmuştur. Dünya gayri safi üretimi 2.7 katına, sanayi üretimi 2.8 katına ve dış ticaret hacmi 3.8 katına çıkmıştır. Ticaret ve sanayi üretiminin gayri safi üretimden fazla olması endüstrileşmenin ve uluslararası işbölümünün hızla gelişmesinin bir sonucudur. Bu iş bölümünün de şekillendirici etmeni merkezden —fakat genellikle A.B.D'den — doğan dış yatırımlar ve sermaye hareketleridir (9).

Bu hızlı büyüme olgusu daha yakından incelenince görülür ki, dünyanın farklı kesimleri farklı ölçülerde gelişmişlerdir. Tablo 1 göstermektedir ki söz konusu 20 yıl içinde Kuzey Amerika'nın gayri safi üretimi 2.1 ve sanayi üretimi 2.5 kat arttığı halde, dünya ortalamasına göre daha düşük bir oranda büyümüştür. Gayri safi üretim açısından aynı şey Güney Amerika ve Avrupa için de söylenebilir. Bu durumun merkez - çevre ilişkileri üzerinde çok önemli etkileri olmuştur. Bu konuyu daha sonra inceliyeceğiz.

Tablo 1: 1950-1970 Yılları Arasında Dünya Ekonomisinde Gelişme Eğilimi
(1970'deki Toplam Hacimlerin Endeksi: 1950 = 100)

	Gayri Safi Yerel (ülkeler grubu) üretim	Sanayi üretimi	İhracat
Dünya	270	280	385
Kuzey Amerika	210	250	295
Güney Amerika	250	300	195
Avrupa	260	310	470
S S C B	435	700	740
Afrika	—	—	305
Asya	325	820	440

Kaynak: United Nations, Statistical Yearbook, 1969, 1970.

Dünyadaki genel ekonomik büyümeyi sayılarla saptadıktan sonra, bu olgunun çözümlenmesine geçelim.

Kutuplaşmış Büyüme

Önce şu olgunun anlaşılması gerekir ki, büyüme bugünkü yapısı içinde dünya sisteminde görece anlamda merkezde yoğunlaşan ve diğer alanlarda --çevrede - gelişmeyi önleyen bir süreçtir. 1950 - 1970 yılları arasında çevre ülkelerinin tüm gayri safi üretimi yıllık % 4.8 oranında artmıştır. Aynı devrede bu büyüme oranı merkezde % 4.4'dür. Fakat nüfus artışı etkeni göz önünde tutulacak olursa, yıllık büyüme hızının aslında çevre için % 2.5 merkez için % 3.3 olduğu görülür. (10) Bu çözümlenmeye merkez ve çevre ekonomilerinin birbirinden çok farklı ulusal gelir ve teknolojik düzeyleri de eklenirse, bir kalkınma devresi olarak tanımlanan 1960'larda merkezin çevreye göre kişi başına düşen gelir açısından büyüme hızının iki misli olduğu anlaşılır. Bu durumda dünya üretimi içinde çevrenin payı (sosyalist ülkeler dışarda bırakıldığında) 1963'de % 17 iken 1970'de % 15'e düşmüştür. Oysa ki dünya nüfusunun % 70'i çevre ülkelerde yaşamaktadır. (11)

Dünya ekonomisindeki kutuplaşma dış ticaret ilişkilerinde daha da belirgindir. 1950 - 1970 yılları arasında merkezden yapılan ihracatın yıllık büyüme hızı % 7.9 iken, bu oran çevreden yapılan ihracat için % 4.8 dir. Bu durumda dünya ticaret sistemi içinde 1950'de % 32 olan çevrenin toplam ticaret payı, 1960'ların sonunda % 21'e düşmüştür. Bu oran çevrenin II. Dünya savaşıdan önceki ticaret hacminden (%28) daha da düşüktür. (12)

Bu eşit olmayan büyümenin çok önemli bir yönü de kutuplar içinde ekonomik sektörlerin yapısı ve entegrasyonudur. Kutup - içi mal değişimi, veya diğer bir deyimle ticaret, aynı devrede merkezde büyük bir hızla artarken, çevre ülkeleri arasında gerilemiştir. Belirlenen sürede (1950-1970) merkezde yapılan kutup-içi ihracat oranı % 64'den, % 76'ya yükselirken, bu oran çevre - içi ticarete % 29'dan % 20'ye düşmüştür. (13)

Ayrıca, merkez-içi ticarete değişimin ağırlığını sanayi malları oluşturduğu halde, çevrenin gerek kendi içinde, gerekse dışında yönelik ticaretinde ham veya temel maddeler - durum son senelerde biraz düzelmiş olsa bile - ihracatın büyük çoğunluğunu oluşturur. 1950 - 1970 arası devrede çevre ihracatında sanayi ürünlerinin payı % 13'den % 22'ye çıkarken, merkez ihracatında bu oran % 64'den % 74'e yükselmiştir. (14) Kısaca, görülüyor ki kutuplar arasındaki fark kapatılması olanaksız derecede açıktır. Bu eşitsizlik günümüz dünya politik-ekonomisinin doğurduğu uluslararası işbölümünün bir sonucudur. Bu işbölümü merkezde (kapitalist ve sosyalist) iki önemli sonuç doğurmuştur. Sanayileşmenin ileri düzeylere varmasını sağlamış; sanayileşme ise, ekonomik entegrasyona (ekonomik sektörlerin ulusal birim içinde birbirlerini besleme ve destekleme olgusu) yol açmıştır. Oysa, sınırlı sanayileşme çevre ekonomilerinde entegrasyonun gerçekleşmesine izin vermemiş ve bu ekonomilerde dışa bağımlılık olgusu sürüp gitmiştir.

Kutuplaşma ve merkez-çevre ilişkilerinde incelenmesi gerekli önemli bir konu da dış yatırımların nasıl dağıldığıdır.

Dış Kaynaklar Sorunu

İkinci Dünya savaşıdan sonra dış yatırımların büyük oranda gelişmiş ülkelere aktığını ve sanayi dallarına yapıldığını görürüz. Bir örnek olarak A.B.D tarafından yapılan dış yatırımların yön ve alanlarını inceliyelim.

1950-1970 arasındaki devrede A.B.D'den Batı Avrupa ve Kanada'ya yapılan tüm yatırımların hacmi % 45'ten % 60'a çıkarken, çevreye yapılan yatırımlar aynı oranda % 55'ten % 40'a düşmüştür. Aynı devrede A.B.D'nin en fazla sömürdüğü Lâtin Amerika'ya yaptığı yatırım hacmi de % 39 dan % 20'ye düşmüştür. (15)

Merkezden çevreye yönelen yatırımların önemli ölçüde azalması yanında, bunların sanayi kesimine yatırılan bölümünün ağırlığı da giderek görece olarak azalmıştır. Öte yandan dünya ekonomik sisteminde tüm yatırımların sanayie giden pay oranı 1950'de % 32 iken, 1970'de % 41'e yükselmiştir. Fakat bu oran 1970'de Avrupa'da % 56 iken Latin Amerika'da % 31 düzeyinde kalmıştır. (16) Görülüyor ki uluslararası kutuplaşma ve eşit olmayan büyüme olgusu, ticaretle olduğu kadar, sanayi faaliyetlerinin merkezde yoğunlaşması konusu ile de sıkıca ilgilidir.

Buraya kadar sürdürülen tartışmayı özetlemek gerekirse şöyle denilebilir: Dünya politik - ekonomik sisteminin «merkez - çevre» yapısı şeklinde kutuplaşması birbirleriyle sıkı sıkıya ilişkili (fakat farklı düzeylerdeki) süreçlerin etkisi altında olmuştur. Bu süreçlerin en önemlileri şunlardır:

- 1 — Kişi başına düşen üretimde artış;
- 2 — Dünya ticaretine katılma oranı;
- 3 — Tüm ihracatta sanayi ürünlerinin oranı;
- 4 — Uluslararası yatırımların (özel) dağılımı.

Bu etkenlerin tesiriyle çevre ulusları/ekonomileri ile merkez ulusları/ekonomileri arasındaki gelir ve gelişme düzeyi farkları giderek büyüdüğü gibi, birinci grup ikinci gruba birçok bakımdan bağımlı duruma gelmiştir. * Şimdi bağımlılığın evrimini inceliyeceğimiz çevrenin II. Dünya Savaşıdan sonra nasıl merkez ekonomik sistemiyle bütünleştiğini görelim.

ÇEVRENİN MARJİNALLEŞMESİ VE MERKEZ EKONOMİK SİSTEMİNE BAĞIMLI OLARAK KATILMASI

Merkez - çevre ilişkilerinin klâsik devresini (I. Dünya Savaşıdan önce) iki olgu ışığında açıklamak olanaklıdır: Çevreden merkeze ham ve temel mallar akımı, merkezden çevreye sanayi malları akımı. Bunların ötesinde süregelen sermaye akımı çevrede ham/temel maddeler sektörünü genişleterek,

çevrenin alım gücünü arttırıyor ve bu artış da hem merkez endüstrilerinin büyük (çevre ekonomilerinden çok daha fazla) bir hızla büyümesini sağlıyor, hem de merkezin ithal kapasitesini genişletiyordu.

Fakat son 25 yıl içinde merkez-çevre sistemi kendi bünyesinde iki çelişkili sürecin koşut işlemesi ile evrime uğramıştır: 1) çevrenin görece marjinalleşmesi, ve 2) merkez ekonomik sistemine bağımlı olarak katılması. Bu değişim kısaca şöyle özetlenebilir: merkez ekonomilerinin kendi aralarında bütünleşmesi (entegrasyon) ile sistemin iki kutbu arasındaki ilişkilerin önemi azalmıştır. Buraya kadar incelenen bütün ekonomik alış-verişlerde mutlak artışlar olmasına karşın, bunlar merkez ile çevre arasındaki ilişkilerin gelişmesi ile değil, tüm sistemin (dünya ekonomisinin) büyümesi ile açıklanabilir. Diğer bir deyişle, dünya sisteminde meydana gelen yoğunlaşma (merkezde) ve marjinalleşme (çevrede) olguları gerek pazar olma, gerek sermaye, işgücü ve hatta önemli birkaç kalem dışında hammadde temini konularında çevreyi merkez için görece olarak daha az «gerekli» duruma getirmiştir. (18)

Merkez açısından durum böyle iken, dünya ekonomisindeki değişiklikler sonucunda çevrede artan bir oranda, üstelik ikame malları üretimine geçebilen en dinamik çevre ekonomileri, gelişmeleri için gerekli yatırım malları ve sermaye hareketleri ile merkeze bağımlı duruma gelmişlerdir. Yani bir taraftan çevre ekonomileri merkez için marjinalleşirken, bir taraftan da tam bu gelişime karşıt bir süreçle çevre ekonomilerinin bir kısmı merkez ekonomik sistemiyle «bağımlı olarak» bütünleşmişlerdir.

Eski merkez-çevre sistemiyle yenisi arasındaki fark şu iki sürece dayanmaktadır:

1) Çevre ekonomileri veya bunların önemli bir bölümü artık yalnızca geleneksel hammadde ihracatçısı rolünü oynamaya zorlanmamaktadırlar.

2) Merkez-içi ülkeler arasındaki önemde olmamakla birlikte, çevre ekonomileri merkez için artan bir oranda yatırım alanı olmak durumunu kazanmışlardır.

---

* Bu çalışmanın başında İkinci Dünya Savaşından sonra dünya ekonomik politik sisteminde meydana gelen değişiklikler arasında, a) Kapitalist merkezde ortaya çıkan farklılaşmalar ve; b) Sosyalist bloğun yeni bir ekonomik güç olarak belirmesi olgusuna değinilmişti. Merkez — çevre yapısı içinde bu iki gelişmenin önemli bir rolü olmasına rağmen, incelenen konuyu fazla genişleteceği düşüncesiyle başka (ve daha ayrıntılı) bir çalışma konusu olmak üzere çözümlenme dışında bırakmayı uygun bulduk.

Şimdi bu olguları ayrıntılı olarak inceliyelim.

Çevrenin Dünya Pazarlarında Marjinalleşmesi ve Merkezden Yapılan Yatırımlar Sorunu

Daha önce merkez ve çevrede eşit olmayan gelişme hızına ve dünya ticaretinin büyük bir bölümünün merkez kutbu içinde olduğuna değinilmişti. Bu durum doğal olarak çevrenin etkinliğini dünya sistemi içinde zayıflatmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrası devrede çevreden yapılan ihracatın büyük çoğunluğu (1968'de 3/4'ü) kapitalist merkez ülkelere yapıldı. Çevre-İçi ve çevreden Sosyalist merkeze yapılan ihracatın hacmi oldukça sınırlı kaldı. Ayrıca çevreden yapılan ihracatın % 79'u ham/temel maddelerden oluşuyordu. (Tablo 2). Aynı zamanda merkezin ihtiyacı açısından birçok ham/temel maddenin talep elastikiyeti sanayi ürünlerinden daha azdı.. Tablo 2'de görülebileceği gibi, 1955-1967 yılları arasındaki devrede merkez ithalâtı içinde gıda maddelerinin talep elâstiyeti 1.10 hammaddelerin ise sadece 0.81 düzeyindeydi. Aynı devrede çevrenin tüm ithal malları için talep elastikiyeti ortalaması 1.72 olmuştur. Ayrıca 1948-1968 yılları arasında merkez ülkelerin yaptığı ithalat içinde çevrenin payı % 31'den % 20'ye, yani son Dünya Savaşından önceki düzeyin altına düşmüştür. (Tablo 2).

Tablo 2 — Çevrenin Merkez Pazarı İçinde Marjinalleşmesi Eğilimi

Göstergeler	Devre (yıllar)	Çevre
1. Merkezin yüzde olarak tüm ihracattaki payı	1938	72
	1948	67
	1958	72
	1968	74
2. Merkeze yapılan ihracaat içinde ham/temel maddelerin yüzde olarak payı	1955	88
	1968	79
3. Gayri Safi Milli Hasıla: Merkezin talep elastikiyeti: Toplam Gıda maddeleri Hammaddeler	1955-67	172
	1955-67	1,10
	1955-67	0.81
4. Merkezin yaptığı tüm ithalat içinde yüzde olarak payı	1938	26
	1948	31
	1958	26
	1968	20
5. Merkez içinde en büyük yatırımcı olan ABD nin tüm yatırımlar (direkt) içindeki yüzde payı	1950	55
	1968	40

Kaynak: UNCTAD, *Review of International Trade and Development*, (New York, - 1970 DOC TD/B/309/REV 1) Sb. 10

*Önem Kazanan Yeni bir Bağımlılık Mekanizması: Kredi Sermayesi
ve Sonuçları*

Çevrenin marjinalleşmesi sürecini incelerken bu sürece karşı koyan diğer bir mekanizmanın gelişmesini de gözden kaçırmamak gerekir. Bu mekanizma da, merkez ve çevre ilişkilerinde gittikçe önem kazanan «kurumsal kredi» olgusudur. «Kurumsal kredi» gelişmiş ülkelerin hükümetleri veya Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Avrupa kaynaklı konsorsiyomlar veya Inter American Bank gibi ortak mali kuruluşlar tarafından az gelişmiş ülkelere verilen kredilerin adıdır.

Birleşmiş Milletler istatistiklerine göre, 1960-1970 arasında çevrenin tüm sermaye gelirleri içinde yabancı yatırımların payı % 33'den % 28'e düşmüştür. Bu gelişime koşut olarak aynı devrede gelişmiş ülke hükümetlerinden ve çok - uluslu kuruluşlar tarafından yapılan karşılıksız mali yardımların hacmi de % 48'den % 28'e düşmüştür. (19) Buna karşılık aynı devrede merkezden çevreye verilen kurumsal kredilerde % 81'lik bir artış olmuştur. Bu artış 1960'da % 11'den 1970'de % 27'ye yükselen «faiz karşılığı nakit para» (ikrazlar) ile, 1960'da % 5'den 1970'de % 14'e yükselen «garanti edilmiş ihracat kredileri» kesimlerinde olmuştur. Aynı sürede çevrenin ithalâtını finanse eden (ithal etme olanağı sağlayan) kurumsal ikraz, bağış ve kredilerin hacmi % 15'den % 19'a yükselmiştir. (20)

Bu, özel kesimden, giderek devletten devlete kaynak aktarımı şekline dönüşen kredi mekanizması, çevrenin borçlanma «yapısını» önemli ölçüde değiştirerek, az gelişmiş ülkelerin karşısına birçok dağıntık özel mali kuruluş yerine kudretli devleri ve onların büyük siyasal baskı güçlerini çıkardı. İşte son yıllarda kalkınma çabası içindeki çevre ülkelerini ilgilendiren en büyük sorunlardan biri de budur. Bu konu, bu makalenin bir parçasını oluşturduğu çalışma dizisinde «Kalkınma ve Emperyalizm» başlığı altında ayrı bir makale içinde ele alınacaktır. Şimdi konunun dünya sistemi açısından bağımlılık boyutuna dönelim.

Dünya savaşlarını izleyen devrede merkez-çevre arasındaki ticari ilişkiler, ticaretin çevre için elverişsiz olan koşulları yüzünden merkezin çevrede teknolojinin ilerlemesinden doğan avantajlarını (sermaye birikimi) sömürmesi şeklinde gelişti. Bu sömürünün temeli de, eskiden beri süregelen çevrenin merkeze sanayi malları alıcısı ve hem maddeler satıcısı olarak bağımlılığıdır.

Çevrenin ithalatı içinde merkezin payı 1950 - 1970 arasında % 67'den % 73'e yükselirken, bu ticaret içinde sanayi mallarının payı da 1955'de % 61'den 1970'de % 69'a vardı. (21) Fakat durumun çevre için ağırlığını arttıran, son Dünya Savaşından sonra sanayi mallarının fiyatlarının ham/temel maddelerin fiyatlarından daha hızla gelişmiş olmasıdır. 1955-1970 arasında çevre için ticaret hadleri % 10 oranında kötüleşmiştir. (22) * Bu durumun doğal sonucu da çevrede gelişen teknolojinin yarattığı değer merkeze aktarılmasıdır.

Bu ekonomik kaybın yarattığı en büyük sorun finansman ve yatırım konularında çevre ülkelerinin dış borçla yaşar duruma gelmeleridir. Ekonomik kalkınmalarında dış sermayeye bağımlılık çevrede en stratejik ve modern sektörlerin merkez ekonomisi ile birleşmesi (entegrasyon) sonucunu doğurmuştur. Bu ilişki bir yandan dışardan alınan borçların ve özel sermayenin servisi ve amortismanı, diğer yandan yatırım ve tüketim için gerekli sanayi ürünlerinin ithali zorunluluğu şeklinde güçsüz çevre ekonomileri üzerinde ağır baskılar yaratmaktadır. Son yıllarda birkaç petrol-zengini ülkede durumun önemli ölçüde düzelmiş olmasına karşın-bunu söylemek yine de erkendir--pek çok çevre ülkesinde ulusal kaynaklar, (her zaman mülkiyet düzeyinde olmasa bile üretim, yönetim ve kâr transferi düzeylerinde) yabancı sermayenin kontrolüne geçmiştir.

Ulusal kaynakların «yabancılaşması» ile çevre ülkelerin hükümetlerinin gerek ekonomik gerekse siyasal alanlarda manevra yeteneklerinin azalması arasında doğru bir orantı olduğunu biliyoruz. Bu «açık» ekonomilerin en kârlı alanlarına--özellikle imalât sektörüne--yabancı sermayenin nüfuz ederek gümrük barajının arkasında, iç-pazarda, son derece kârlı bir egemenlik kurmuş olması, Türkiye dahil bütün çevre ekonomileri için günün sorunu durumuna gelmiştir. Bağımlılığın bu türü çevre ekonomilerinin gelişme hızlarını olduğu kadar kısa devrede gelişme yönlerini de büyük ölçüde etkilemektedir.

---

* Birleşmiş Milletler organlarının (UNCTAD) yaptıkları yeni araştırmalar 1973'ten sonra çevre aleyhine işleyen bu durumun 1973'ten sonra özellikle petrol ihraç eden az gelişmiş ülkeler açısından değiştiğini savunmuşlardır. Fakat 1973 — 76 arasında geçen kısa sürede hem merkezden çevreye köklü bir teknoloji transferi eğilimi olmadığı, hem de hammadde ve petrol fiyatı artışlarının gelişmiş ülkelere mamul maddelerin fiyatlarında yapılan artışlarla yine ham—temel madde üreticisi ülkelere yansıtıldığı görülmüştür. Fakat her iki koşul gelişmenin hangisinin diğerine egemen olacağını söylemek için zaman erkendir.

Çevre ülkelerinin bağımlılığını derinleştiren diğer bir olgu da, ticaret koşulları çevre aleyhine gelişirken ve çevrenin en dinamik ekonomik sektörlerin merkez lehine sermaye «kanaması» yaparken, dış borçları ödeme zorluğudur. Çevre ülkelerinin ürettiği ve ihraç ettiği ham ve temel maller ve bunların değeri, bu ülkelerin ithal mallarına ihtiyacından ve ithal ettikleri sanayi mallarının değerinden daha düşük bir düzeyde kalmıştır ve kalmaktadır. Bu yüzden çevreden merkeze olan sermaye kanaması azalacağı yerde artmaktadır. Bu durumda, dışardan talep edilen kredinin büyüyen bir bölümü yeni yatırımlara yöneleceğine eski borçların amortisman, faiz ve servisine harcanmaktadır.

Tablo 3 — Çevreden Merkeze Akan Yatırımların (sermaye) Kâr ve Faiz Miktarları (Milyar Dolar Olarak)

Gösterge	Yıl	Miktar
Tüm çevre		
1. Kârlar ve faizler	1960	3.5
	1969	7.0
2. Endeks	1969	200
	1960	
3. İhracat gelirleri içinde yüzdesi	1960	13.4
	1969	14.9
4. Tüm sermaye girdileri içinde yüzdesi	1960	49
	1969	55

Kaynak: UNCTAD, *Review of International Trade and Development* 1970,

(New York, DOC TD/B/309/REV 1) Sh. 25, 51, 98; ECLA: *Economic Survey of Latin America*, 1970 (New York) 18, 20, 22, 23 nolu tablolar.

Tablo 3'de sunulan bilgileri şöyle özetliyoruz: 1960-1969 arasındaki

devrede merkezin çevre ülkelerine yaptığı yatırımlardan ve verdiği kredilerden elde ettiği faiz ve kârların toplamı iki katına çıkmıştır. Çevrenin ihracat gelirleri ve başka ülkelerden borç aldığı kredilerin tutarı dışarı «kanayan» dış yatırım kârları ve borç faizleri tutarından çok daha düşük bir düzeyde artmıştır. Deđinilen ilk kalemde % 12'den % 15'e varan bir artış olmasına rağmen, aynı devrede ikinci kalemde % 49'dan % 55'e varan bir artış olmuştur.

Bu durumun önemli bir sonucu da yabancı sermayenin kâr olarak çevre ekonomilerinde yarattığı artı- değeri «dış sermaye» olarak daha dışarı çıkmadan aynı ayrıcalıklar ve koşullarla ev sahibi çevre ülkelere borç vermesidir. Bunun yanında yabancı firmaların çevre ülke piyasasından cezbettikleri sermaye de «yabancılaştırılarak» faaliyet gösterdikleri ülkede kullanılmaktadırlar. Bu süreç gazete ilânlarına sık sık yansıyan yabancı firma ilânlarıyla bizim ülkemizde de sürmektedir.

Yabancı sermayenin doğrudan doğruya veya dolaylı katkısı ile (ortaklık şeklinde) kurulan (Türkiye'de ikinci tür işletmeler daha yaygındır) işletmelerin yatırım, yönetim ve teknoloji konularında dışa bağımlı olacakları doğaldır. Bu bağımlılığın etkiliyeceği bütün kararların ulusal çıkarlara her zaman ters düşmemesi olasıdır. Ne var ki kritik veya hayati durumlarda çok uluslu firmaların evrensel stratejilerinin faaliyette buldukları çevre ulusunun çıkarına ağır basması kaçınılmaz bir sonuçtur. Aynı sorun ikili ilişkiler düzeyinde kredi veren merkez devletleri için de geçerlidir. Kredi veren ülkenin ulusal ve uluslararası politikası ile, kredi alan borçlu ülkenin siyaseti arasında uygunluk aranır, hatta bu uygunluk borçlu ülkeden talep edilir.

Yabancı sermayenin yatırım ve faaliyet alanları düzeyindeki etkinliği ile çevre ekonomilerinin kısa ve uzun vadeli kalkınma hedefleri ve kendi içinde bütünleşmesi arasında da önemli ilişkiler vardır. Merkezin çevre ekonomilerindeki yatırımları giderek en üretken ve gelişme açısından en stratejik, bu yüzden de ithalât içeriği en fazla olan sanayi dallarına olmaktadır. Örnek olarak Türkiye'yi alırsak 1951 - 1972 yılları arasında ülkemize 1.862.468.194 T.L yabancı sermaye gelmiştir. Değinildiği gibi, bu sermaye ülke ekonomisinin en ileri kesimlerine yerleşmiş ve pek çoğunu da egemenliği altına almıştır.

Tablo:4 Yabancı Sermayenin Türk Ekonomisinin Seçilmiş Faaliyet Dallarındaki Özel Sermaye İçindeki Payı

Sektörler	Firma Sayısı	Toplam Sermaye (TL)	Yabancı Sermaye (TL)	Yabancı Sermayenin Toplam Serm. Oranı
I. İMALAT SANAYİ	94	3.320.891.581	1.517.827.794	46
Gıda sanayi	9	196.179.100	121.356.900	62
İçki sanayi	1	35.000.000	21.000.000	60
Tütün sanayi	1	3.000.000	2.000.000	75
Dokuma ve giyim eşyası sanayi	3	29.048.000	21.451.000	74
Kâğıt sanayi	1	76.250.000	49.562.000	65
Lâstik sanayi	3	288.000.000	168.480.000	59
Kimya sanayi	29	691.354.739	381.780.864	55
Elektronik ve elektrik makinaları sanayi	19	501.754.400	242.388.920	48
Ambalaj sanayi	2	5.672.342	2.718.751	48
Taşıt araçları sanayi	6	674.000.000	292.490.000	43
Madeni eşya sanayi	3	22.435.000	8.543.900	38
Makina imalât sanayi	7	172.781.000	51.250.000	30
Demir - çelik ve demirden başka metaller sanayi	2	199.550.000	50.692.870	25
Tarım makinaları sanayi	2	104.000.000	20.727.312	20
II. MADENCİLİK SAN.	4	25.529.928	23.545.100	
III. HİZMETLER	19	705.035.675	319.806.800	92
Turizm	9	461.460.675	276.070.000	60

Kaynak: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Türkiye'de Yabancı Sermaye (Ankara, 1974) Sh. 7-8.

Tablo 4'den anlaşılacağı gibi yabancı sermayenin payı bir çok stratejik, modern ekonomik faaliyet dallarında yarıdan fazladır. Bu «yabancılaşma» 1930'ların buhranlı yıllarında dünyada ve Türkiye'de başlayıp, oldukça başarı kazanmış olan ithal ikamesine yönelik çevrenin kendi iç dinamizmi ile sanayileşme sürecinin tam-tersi bir gelişmedir. Bu sürece Lâtin Amerikalı ekonomistler «ters ikame» demektedirler. (23) «Ters ikame» ulusal girdilerin yerlerini yabancı girdilere bırakması veya ulusal girdilerin katkısının, ekonomi büyüdükçe, ülke ekonomisinde gerilemesidir. Geniş bir makina ve silah sanayii kurma girişimi içinde bulunan Türkiye'nin işlemekte olan bu mekanizmanın zararlı etkilerini en aza indirmeye gayret edeceğini ümit ederiz.

Bağımlılığın ve ekonomik yabancılaşmanın diğer bir sakıncalı sonucu

da, çevre ekonomilerinde faaliyet gösteren çok uluslu şirketlerin çevrenin ihracat hacmine çok az katkıları olması, bunların satışlarının daha çok iç pazara dönük olmasıdır. Böylece ne önemsenecek ölçüde bir döviz kazancı, ne de ülkenin ekonomik dinamizmini arttıracak ölçüde bir sermaye birikimi sağlanabilmektedir. Bunun belki en önemli sonucu çevre ülkelerinin modern ve kendi ihtiyaçları için daha gerçekçi teknolojileri transfer edememeleri veya bunları yaratacak ekonomik güce erişememeleridir. Bu durumda, ulusal üretkenliği arttıracak veya ulusal kaynakları değerlendirecek teknolojiler yerine, çok uluslu şirketlerin kârlarını arttıracak teknolojilere bağımlı kalmaktadırlar. Buna «teknolojik tutsaklık» da denilebilir.

Bütün bu mekanizmalarla merkez ekonomik sistemine bağımlı olarak giren (bütünleşen) çevre ülkeleri dış borçluluğun kısır döngüsünü kıramamaktadırlar. Bir yandan ekonomilerini ayakta tutabilmek için ithal zorunluğu, diğer yandan daha önce alınan borçları ödemek için yeniden yapılan borçlar, çevre ülkelerinde artan bir dışa kanama ve enflasyon yaratmaktadır. Sermaye birikimi yerine çevrede şahit olduğumuz süreç «sermaye tükenmesidir» (decapitalization).

Türkiye açısından durum daha az vahim değildir.

Tablo: 5 Türkiye'ye Gelen Yabancı Sermaye Miktarı ve Her Yıl Yaptığı Kâr ve Hizmet Karşılığı Transferlerin Oranı

Yıllar	Fiilen Gelen		Gayri Maddi Haklar (Teknik Bilgi, Patent, Teknisyen ve yönetici ücretleri vb.) (Bin TL)	2+3 Toplamı (Bin TL)	2+3/1 (%)
	Yabancı Sermaye (Bin TL)	Kâr (Bin TL)			
1963	78.902	16.086	1.753	17.839	22.6
1964	61.963	15.182	3.979	19.161	30.9
1965	82.360	32.577	3.107	35.684	43.3
1966	69.580	47.249	9.235	56.484	81.1
1967	67.750	53.488	2.751	56.239	83.0
1968	92.357	54.981	13.929	68.910	74.6
1969	61.367	62.692	9.512	72.204	117.8
1970	90.559	68.227	5.686	73.913	81.6
TOLAM	604.838	350.482	49.452	400.434	66.8

Kaynak: Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı, 1973-1977 (Ankara, 1973) Sh. 60: (Sermaye ve kâr transferleri istatistikleri dışındaki hesaplar yazar tarafından yapılmıştır).

Tablo 5'in ortaya koyduğu acı gerçek Türkiye'nin son yıllarda dışardan ithal ettiği sermayenin tümüne yakın bir oranı her yıl dışarı «kanamaktadır». Böylesine ağır bir sermaye tükenmesi sürecinde olan ülkemizin aynı yıllarda (1963 - 1970) de yaptığı ihracat değeri içinde her yıl ödediği borç taksidi ve faiz oranı ihracatın ortalama % 27.6'sıdır. (34) Eldeki istatistikler 1970'den bu yana durumun çok daha vahimleştiğini göstermektedir.

Fakat yine de, Türkiyenin durumu dış yatırım ve borç kısır döngüsüne düşmüş bulunan pek çok az gelişmiş ülkeden daha iyidir. Yabancı sermayenin her yıl neden olduğu döviz «kanaması» ülkemizde % 100'e yaklaşırken, örneğin Lâtin Amerikada bu oran % 300 civarındadır.

Şimdi, artık ekonomik boyutları oldukça açıklık kazanan bağımlılık olgusunun çevre ülkelerindeki toplumsal yankılarını inceleyelim.

TOPLUMSAL YABANCILAŞMA

Bağımlılık olgusunun olumsuz sonuçlarından biri de bu sürecin bağımlı ülkede yarattığı çok yönlü yabancılaşmadır. Bu konu oldukça karmaşık olduğu için biz bakış açımızı ekonomik sınıflardaki değişimle sınırlayacağız.

Birçok iktisatçı yabancı şirketlerin ulusal ekonomide gerek işletmecilik, gerekse yöneticilik ve girişimcilik konularında öğretici rolü olduğunu söyler. Bu öneri bir dereceye kadar doğru olsa da, yerli yönetici ve girişimcilerin büyük ölçüde yabancı dev şirketlerin kontrolünde olan ulusal ekonomide «ikinci sınıf» bir role itildiği ve başka sosyo-ekonomik koşullarda gelişmiş-yani ulusal kalkınma amaçları açısından «yanlış»-bir işletmecilik tecrübesini benimsedikleri de bir gerçektir.

Bu durumda çevrede teknolojik yaratıcılık da engellenecek demektir. Çünkü çok uluslu şirketlerde teknolojik atılımların kararları çevre kollarında değil, merkezde verilir, ve rekabeti büyük ölçüde sınırlandırılmış olan tekel sermayesi artık eskisi kadar hızlı teknolojik yeniliklerden kaçınmaktadır.

Diğer yandan ülke ekonomisi içindeki gelişen bir yabancı sektör malî olanaklarından ötürü iyi bir ücret politikasıyla tutucu bir «emek aristokrasi» yaratabilir. (25) Bu durum da işçi sınıfının «kendi içinde» bir sınıf olmaktan «kendisi için» bir sınıf olma aşamasına varmasını geciktirebilir ve ile-

rici bir sınıf olması beklenen emekçilerden popülist hatta otoriter rejimlere yatkın bir kitle yaratabilir. (26)

Tüketim konusunda bağımlılık süreci ise, ulusal ekonominin en dinamik sektörlerinin «yabancılaşmasıyla» daha önce dışardan ithal edilen ve alım gücü yüksek olan sosyal tabakalarca satın alınan pek çok lüks tüketim mallarının, güdümlü reklâmcılıkla geniş halk kitlelerine yayılması şeklinde belirmektedir. Temel toplumsal gereksinmelere cevap vermekten uzak çok çeşitli tüketim malının, geniş bir propaganda kampanyası ile Batının adet ve zevklerini yansıtan bir «tüketim kültürüyle» şartlanan kitlelere satılması gerçek ulusal kalkınma stratejisiyle bağdaşmamaktadır. Kaynak kaybının ötesinde, zevkleri ve tüketim davranışlarıyla Batı kültürüne bağlanan batılı olmayan kitleler kendi kültürlerinin özüne, yaratıcılığına ve insancıl değerlerine de yabancılaşmaktadır. Bu kültürel sapma yeni bir ulusal kişilik arayan çevre toplumlarında köklü toplumsal sarsıntılara ve aşırı ideolojik kutuplaşmalara varan siyasal cereyanlara yol açabilmektedir.

Son olarak da bağımlılık olgusunun yarattığı siyasal sorunlara değinmek gerekir. Bağımlı ülkelerin yabancı sermaye ile her alanda derinden derine nüfuz edilişi artık ulusal sektörden ve ulusal burjuvaziden ayan-beyan ayrı bir yabancı sektör ve girişimciler grubunu belirlemeyi önlemektedir. Bu sektörler ve gruplar (yerli ve yabancı burjuvazi) artık iç içedir. Çok yerde, özellikle Lâtin Amerika, Afrika ve Uzak Doğu'nun bazı ülkelerinde tarıma varıncaya kadar mal varlıkları ortaktır. Bu durum da iktisaden çok güçlü bir baskı grubunun karar alma sürecini, doğrudan doğruya (parlamento veya hükümete katılarak veya dolaylı olarak etkiliyeceği gerçeğini ortaya koyar. Hatta pek çok durumda çevre ülkelerinde önemli kararları aralarında her zaman tam bir anlaşma olmasa bile, şu güçler ortaklaşa (pazarlıkla) alırlar: çevre ülke devleti, merkez ülke devleti, (veya ülkeye göre en nüfuzlu merkez devletleri) ve çok-uluslu şirketlerin merkez ofisleri. Doğaldır ki bu «ortaklığın» aldığı kararlar kalkınmak ve bağımsız olmak için çırpınan ve ulusal çıkarları doğrultusunda hareket etme zorunluğunda olan çevre uluslarının istediği gibi ulusal olmayacaktır. Bağımlılık kısır döngüsü kırılmadıkça kalkınma, ulusal özgürlük ve milliyetçilik şekilsel birer görünümünden daha ileri gidemeyecektir.

NOTLAR

1. ECLA Economic Survey of Latin America, 1949 (New York; United Nations, 1951)
2. Bu makale *Partisans* adlı derginin No. 68 Kasım—Aralık, 1972 sayısında

yayınlanmıştır. Sh. 52—70. Ayrıca bu konuda şu yapıta bakınız: Immanuel Wallerstein, «Dependence in an Interdependent world: The Limited Possibilities of Transformation Within the Capitalist World Economy». Afrika'da Bağımlılık ve Kalkınma adlı konferansa sunulmuştur. Şubat 16—18, 1973. Ottawa, Kanada.

3. Susanne Bodenheimer, «Dependency and Imperialism: The Roots of Latin American Underdevelopment», K.T. Fann ve D.C. Hodges (derleyiciler) *Readings in US Imperialism* adlı yapıtlarında, (Boston; Porter Sargent 1971) Sh 159
4. *Ibid.* Sh. 159
5. Johan Galtung, «A Structural Theory of Imperialism *Journal of Peace Research* Vol. 8, No. 2, 1971
6. Örneğin Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda «merkez» ülkeleri değildirler. Merkez bir ölçüde bağımlı olmakla birlikte kendi iç dinamikleri ile ekonomik gelişmelerini sağlayabilecek yetenektedirler.
7. A. Barker, «Emerging New Power, Was/Peace Report, Kasım 1968, Anibal Pinto ve Jan Knakal, «The Centre—Periphery System Twenty Years Later» de zikredilmiştir. *Social and Economic Studies* Vol. 22. No 1. Mart, 1973 Sh. 36
8. A. Pinto ve J. Knakal, *Ibid.*
9. United Nations, *Statistical Yearbook, 1969, 1970.* New York, Passim; ve Department of Commerce, *Survey of Current Business, 1970* Washington, Passim
10. International Money Fund, *International Financial Statistics 1954, 1970 1971, 1973.* Passim
11. Michael Fores, «Britain's Economic Growth», *Loyds Bank Review*, Ocak 1971 London, No. 99
12. IMF, *op. cit.* UN. *op. cit.*: Department of Commerce, *Survey of Current Business, 1954, 1961, 1969, 1970, 1971*; UN, *Monthly Bulletin of Statistics 1961, 1962, 1970, 1971* Mart Ayları.
13. *Ibid.*
14. *Ibid.*
15. *Ibid.*

16. **Ibid.**
17. A. Pinto ve J. Knakal, **op. cit.** sh. 50
18. A. Pinto «Concentraci3n del progreso tecniyo sus fruo frutos en el dese rallo latioamerica», A. Bianci (derleyici) **America Lationa, Ensasyos de**
19. UNCTAD, **Review of International Trade and Development 1970, 1971.**
19. UNCTAD, **Review of International Trade and Development 1970, 1971.** New York. Passim
20. **Ibid.**
21. UN, **Monthly Bulletin of Statistics**, Kasım 1967, Mart ve Kasım 1969, 1970, 1971; ECLA, **Monthly Survey of Latin America** Kasım 1970, Tablo 1
22. **Ibid.**
23. A. Pinto ve J. Knakal, **op. cit.** Sh. 59
24. **Üçüncü Beş yıllık Kalkınma Plânı**, Ankara, 1973 Sh. 61, Tablo 50.
25. Giovanni Arrighi, «International Corporations, Labour Aristocracies and Economic Development in Tropical Africa G. Arrighi ve J.S. Saul, **Essays on the political Economy of Africa** (N. Y, London: Monthly Review Press 1973) Sh. 105—151
26. James Petras, «Peronism; An Argentine Phenomenon» aynı yazarın, **Politics and Social Structure in Latin America** adlı yapıtında. (NY, Londra Monthly Review press, 1970) Sh. 81—91.